

ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΤΑ ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ ΤΡΙΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Ξ. Κοντιάδης – Α. Φωτιάδου,

Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων. Κρίση ασφάλειας, οικονομική κρίση, πανδημία και Σύνταγμα, Αθήνα, 2022, 337 σελ., διαθέσιμο στο: [link](#)

Το συνταγματικό δίκαιο έχει βρεθεί τα τελευταία είκοσι χρόνια στο επίκεντρο τριών μεγάλων κρίσεων που έχουν ταλανίσει την ανθρωπότητα και ειδικά τον δυτικό κόσμο: την κρίση ασφάλειας από το 2001 και εφεξής, την οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2008 και διήρκεσε σχεδόν μια δεκαετία και προσφάτως την υγειονομική κρίση του κορωνοϊού.

Παρά τις διαφορετικές μεταξύ τους συνταγματικές παραδόσεις και θεσμούς, η κρίση ως έννοια γένους συνιστά για όλες τις έννομες τάξεις που πλήττονται από αυτήν, μια κοινή εξωτερική μεταβλητή εμπειρικά παρατηρήσιμη –ενδεχομένως και μετρήσιμη– η οποία έχει θέσει σε δοκιμασία τις αντιλήψεις περί Συντάγματος και έχει προκαλέσει συχνά ομοιόμορφες ή τουλάχιστον ανάλογες αντιδράσεις σε συνταγματικό, νομοθετικό και νομολογιακό επίπεδο. Μέσα στο νέο διεθνοποιημένο περιβάλλον του συνταγματισμού, είναι αναπόφευκτες οι συγκρίσεις μεταξύ των Συνταγμάτων των διαφόρων χωρών και η προσπάθεια εντοπισμού συγκλίσεων-αποκλίσεων, κοινών εννοιολογικών και μεθοδολογικών εργαλείων, καθώς και ανακάλυψης σταθερών μεταβλητών που επηρεάζουν τη δημιουργία, εφαρμογή και μεταβολή τους.

Εντός αυτού του πεδίου έρευνας και προβληματισμού κινείται και το καινούριο βιβλίο των Ξενοφώντα Κοντιάδη και Αλκμήνης Φωτιάδου με τίτλο *Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων. Κρίση ασφάλειας, οικονομική κρίση, πανδημία και Σύνταγμα*. Προϊόν ενός διαλόγου που έχει διεξαχθεί σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο και επιστέγασμα μιας δεκαετούς διεθνούς ερευνητικής παρουσίας, η οποία έχει λάβει τη μορφή άρθρων, βιβλίων, συμμετοχής σε συλλογικά έργα και διεύθυνσης εκδόσεων, το βιβλίο έχει ως επίκεντρο την έννοια της ανθεκτικότητας του Συντάγματος. Η έννοια αυτή συσχετίζεται και συμπλέκεται με τις πιο παραδοσιακές έννοιες της κυριαρχίας, της μεταβολής και της κανονιστικότητας του Συντάγματος κατά τρόπο δημιουργικό, πρωτότυπο και γόνιμο.

Αποστόλης Βλαχογιάννης
Διδάκτωρ Συνταγματικού
Δικαίου

Στο μεταίχμιο του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου, της συνταγματικής θεωρίας, της πολιτικής επιστήμης και των κοινωνικών επιστημών, το βιβλίο αυτό απευθύνεται σε κάθε μελετητή του Συντάγματος που επιθυμεί να υπερβεί την κλασική και στατική προσέγγιση που χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό την ελληνική θεωρία. Πρόκειται αναμφίβολα για ένα βιβλίο που εισφέρει πολύτιμες ιδέες και προβληματισμούς στον θεωρητικό διάλογο και τη σχετική συζήτηση περί κανονιστικότητας του Συντάγματος, αγγίζοντας ιδίως τις πτυχές της ισχύος και της μεταβολής του κάτω από συνθήκες εξωτερικής πίεσης. Καλεί τον αναγνώστη να αξιοποιήσει όσα το βιβλίο προσφέρει, προκειμένου να αποτιμήσει με τρόπο ουσιαστικό, τολμηρό και χωρίς ταμπού τον ρόλο του Συντάγματος εν μέσω των κρίσεων και τη σχέση της κανονιστικότητας που του αποδίδεται με αυτό που αποκαλείται «πραγματικότητα».

I. Η ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΟΥ

Αρχικά, αναλύεται η έννοια της ανθεκτικότητας υπό το πρίσμα της (τυπικής και άτυπης) μεταβολής του Συντάγματος. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η ανθεκτικότητα, όρος που προέρχεται από τις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες, υποδηλώνει την «ικανότητα προσαρμογής ενός συστήματος σε εξωτερικά πλήγματα και καταστροφές, εκπληρώνοντας ταυτόχρονα τους θεμελιώδεις σκοπούς του». Υπό αυτή την έννοια, ένα ανθεκτικό Σύνταγμα είναι αυτό που διαθέτει την «ικανότητα να υποδέχεται απρόβλεπτα γεγονότα, συνεχίζοντας να επιτελεί αποτελεσματικά τις λειτουργίες του» (σελ. 41). Δεν πρέπει, επομένως, να συγχέεται η δυναμική έννοια της ανθεκτικότητας (*resilience*) με τη στατική έννοια της αντοχής (*endurance*) ή μακροβιότητας (*longevity*) του Συντάγματος, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε συνταγματική αδράνεια και ύπνωση.

Η ανθεκτικότητα στοχεύει να αναδείξει και, κυρίως, να αξιολογήσει τη λειτουργία του Συντάγματος εν μέσω συνθηκών πίεσης, προσφέροντας παράλληλα χρήσιμα πορίσματα εν όψει του (ανα)σχεδιασμού του. Ακολουθώντας την παρομοίωση στην οποία προβαίνει ο γνωστός αμερικανός νομικός και δικαστής R. Posner, πρότυπο για το Σύνταγμα πρέπει να είναι ο πολυμήχανος και προσαρμοστικός Οδυσσέας και όχι ο ηρωικός Αχιλλέας (σελ. 21). Στόχος του συνταγματικού σχεδιασμού παραμένει πάντα η ορθολογικότητα και συνοχή των συνταγματικών ρυθμίσεων, οι οποίες με την κατοχύρωση των κατάλληλων αμοιβών και κινήτρων μπορούν να εξασφαλίσουν την ανθεκτικότητα. Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τους συγγραφείς, οι συναινετικές αναθεωρητικές παρεμβάσεις του 2001 ενίσχυσαν την ανθεκτικότητα του Συντάγματος μπροστά σε συνθήκες κρίσης, ενώ, αντιθέτως, η πρόσφατη αναθεώρηση του 2019 μπορεί να εκληφθεί ως επιστροφή στη συγκρουσιακή δημοκρατία.

Παράλληλα, η ανθεκτικότητα, πέραν του συνταγματικού σχεδιασμού, συνδέεται στενά και με την έννοια της συνταγματικής αλλαγής (τυπικής και άτυπης). Σκοπός του βιβλίου είναι κατά συνέπεια να εξερευνηθούν οι διαδικασίες με τις οποίες ένα Σύνταγμα κατορθώνει να επιβιώσει στον χρόνο μέσω της διαρκούς μεταβολής του. Με βάση τα παραπάνω, η ανάλυση των συγγραφέων αναδεικνύει την αλληλουχία και τη συναρμογή των θεματικών της ανθεκτικότητας του Συντάγματος και της συνταγματικής αλλαγής υπό το πρίσμα των διαφόρων κρίσεων. Ενώ η εξέλιξη απαντάται και σε περιόδους κανονικότητας, η ανθεκτικότητα, ως ειδικότερη έννοια, σχετίζεται με την υποδοχή και αντιμετώπιση απρόβλεπτων κινδύνων.

Κάθε κρίση, όπως κατέδειξε ιδίως η πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση, συνιστά, δίχως αμφιβολία, παράγοντα επίτασης, επίσπευσης και επιτάχυνσης της συνταγματικής αλλαγής, είτε αυτή νοηθεί ως αναθεώρηση ή ως άτυπη μεταβολή μέσω δικαστικής ερμηνείας ή νομοθετικού

ακτιβισμού. Αναδεικνύει δηλαδή με εύληπτο τρόπο τη διαρκή διεγκυστίδα ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές αλλαγής, η οποία μεταφράζεται ταυτόχρονα ως εστία έντασης ανάμεσα στον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος και την ανάγκη προσαρμογής του στην κοινωνική, πολιτική και ιδίως οικονομική πραγματικότητα.

Η συμβολή των συγγραφέων στη γενικότερη απομυθοποίηση της έννοιας της αυστηρότητας του Συντάγματος και της αποκλειστικότητας της αναθεωρητικής ρήτρας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η αυστηρότητα είναι μια «υπερτιμημένη» έννοια (σελ. 69). Πολύ πιο χρήσιμη είναι αυτή των συνταγματικών δυσκαμψιών νοουμένων ως των διαφορετικών μορφών που λαμβάνουν τα επιμέρους *θεσμικά ή πραγματικά αναχώματα έναντι της συνταγματικής αλλαγής*. Υπό αυτό το πρίσμα, ο βαθμός αυστηρότητας δεν εξαρτάται κυρίως από την αναθεωρητική ρήτρα αλλά από τη διάδραση των θεσμικών και πραγματικών μορφών συνταγματικής δυσκαμψίας σε κάθε έννομη τάξη.

Στους διάφορους παράγοντες που επηρεάζουν τους μηχανισμούς συνταγματικής αλλαγής συγκαταλέγονται η νομική παράδοση, η οργάνωση της κρατικής εξουσίας, η δομή του κοινωνικού σχηματισμού, το κομματικό σύστημα, η συνταγματική και πολιτική κουλτούρα, ο ρόλος της δικαστικής εξουσίας, καθώς και η σχέση του κράτους με διεθνείς ή υπερεθνικούς οργανισμούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διαμορφώνονται πέντε ιδεότυποι συνταγματικής αλλαγής: ο *ελαστικός*, που συνοδεύεται από απουσία συνταγματικών περιορισμών, ο *εξελικτικός*, που βασίζεται στην ακτιβιστικώς δρώσα δικαστική εξουσία, ο *πραγματιστικός*, που περιλαμβάνει διαρκείς, βαθμιαίες προσαρμογές του συνταγματικού κειμένου είτε μέσω αναθεώρησης είτε μέσω των αποφάσεων ισχυρών συνταγματικών δικαστηρίων, ο *συγκρουσιακός*, όπου ο κύριος λόγος βρίσκεται στον κοινό νομοθέτη και τέλος ο *αμεσοδημοκρατικός*, όταν λειτουργούν θεσμοί λαϊκής συμμετοχής (σελ. 80 επ.).

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι και τα συμπεράσματα που αποκομίζουν οι συγγραφείς από την ανάλυση των διαδικασιών συνταγματικής αλλαγής ως προς την έννοια του κυρίαρχου. Συγκεκριμένα, κυρίαρχος δεν είναι εκείνος που, σύμφωνα με τον Schmitt, αποφασίζει για τη θέση σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, αλλά εκείνος που έχει τη νόμιμη και *νομιμοποιημένη* ισχύ να μεταβάλει το περιεχόμενο του Συντάγματος είτε μέσω άτυπης είτε μέσω τυπικής συνταγματικής μεταβολής (σελ. 127).

II. ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ V. ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

Η ανθεκτικότητα ορίζεται ως η «ικανότητα ενός συστήματος και των μερών που το απαρτίζουν να *προβλέπουν, να προσαρμόζονται ή να ανακάμπτουν* από τις επιπτώσεις εν δυνάμει επικίνδυνων γεγονότων, κατά τρόπο άμεσο και αποτελεσματικό, διασφαλίζοντας τη διατήρηση, αποκατάσταση ή βελτίωση των δομών και των ουσιαστών λειτουργιών τους» (σελ. 30).

Η κρίση, είτε οικονομική είτε υγειονομική είτε κρίση ασφάλειας, ιδωμένη ως μια μορφή καταστροφής, δοκιμάζει την ίδια την έννοια της κανονιστικότητας του Συντάγματος, καθώς απειλεί να καταστήσει ανενεργά ή να αποδυναμώσει συγκεκριμένα ρυθμιστικά πεδία του. Επειδή ακριβώς οι κλασικοί μηχανισμοί κήρυξης κατάστασης έκτακτης ανάγκης δεν επαρκούν συνήθως για την αντιμετώπισή της, η πρωτόλεια έννοια της κατάστασης ανάγκης «εξημερώνεται» και μεταμορφώνεται σε κριτήριο στάθμισης κατά τον έλεγχο συνταγματικότητας της νομοθεσίας της κρίσης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στόχος της ανθεκτικότητας είναι όχι η σχετικοποίηση ή υποταγή των συνταγματικών λειτουργιών μπροστά στην κοινωνία της διακινδύνευσης, αλλά η

διασφάλισή τους και, συνεπώς, η αποτροπή της απομείωσης της κανονιστικότητας του θεμελιώδους νόμου ενόψει κρίσεων ή καταστροφών. Δηλαδή, σκοπός είναι να επιτευχθεί μια μορφή συνταγματικής ομοιόστασης (σελ. 65).

Η ευκατρία αυτή μεταβολή μπορεί να επιτευχθεί είτε μέσω των μηχανισμών τυπικής και άτυπης μεταβολής είτε μέσω μηχανισμών απλής προσαρμογής, όπως η επείγουσα νομοθέτηση ή η περιοριστική ερμηνεία δικαιωμάτων. Υπό αυτό το πρίσμα, κρίσιμο παραμένει πάντα το ζήτημα της αρχικής ενεργοποίησης και κατόπιν απενεργοποίησης των μηχανισμών αυτών, πριν αυτοί οδηγήσουν σε υπερφόρτωση ή υπερέκθεση του Συντάγματος στο «πραγματικό».

Με βάση τη μελέτη συγκριμένων παραδειγμάτων, διακρίνονται τέσσερις διακριτές μορφές αντίδρασης ειδικά στα πλήγματα της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, η οποία μελετάται πιο εκτεταμένα: *προσαρμοστικότητα, κατάρρευση, υποταγή και σταθερότητα* (σελ. 239 επ.). Από αυτές, μόνο η πρώτη και η τελευταία μορφή αντίδρασης αντιστοιχούν, σύμφωνα με τους συγγραφείς, στην έννοια της ανθεκτικότητας.

Ειδικότερα, η αντίδραση του ελληνικού Συντάγματος στην κρίση χρέους χαρακτηρίζεται ως στάση αδράνειας ή υποταγής, τουλάχιστον μέχρι το 2013. Η εμβληματική απόφαση της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας 668/2012 χαρακτηρίζεται εύστοχα ως «δήλωση πίστης» σε οριστικό δικαστικό έλεγχο. Οι συγγραφείς παρατηρούν βέβαια ότι η αρχική φάση αδράνειας αντικαταστάθηκε στην πορεία από έναν συνδυασμό σύνεσης και πυγμής, οι οποίες υποδηλώνονται με μια σειρά αποφάσεων του ΣτΕ που κρίνουν νομοθετικά μέτρα ως αντισυνταγματικά (σελ. 247 επ.).

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι, εν μέσω της κρίσης, η θεωρία της ανθεκτικότητας αποδέχεται το ενδεχόμενο συρρίκνωσης θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά μόνο προσωρινά. Γιατί ένα απολύτως άκαμπτο Σύνταγμα, το οποίο δεν μεταβάλλεται προκειμένου να προσαρμοσθεί στις ραγδαίες αλλαγές που η κρίση έχει επιφέρει στην οργανωμένη κοινωνική συμβίωση, είναι καταδικασμένο να τεθεί στο περιθώριο. Είναι ωστόσο θεμελιώδους σημασίας να τονιστεί ότι η παράταση της συνταγματικής υποταγής εγκυμονεί κινδύνους για τη συνταγματική τάξη, καθώς υπονομεύει την ανατακτικότητα του Συντάγματος κι ενδεχομένως οδηγεί στην κατάρρευση. Από αυτό προκύπτει ότι, ενώ σε έναν πρώτο χρόνο οι ασθενείς μορφές δικαστικού ελέγχου, ιδίως στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων, συμβάλλουν στην ανθεκτικότητα του Συντάγματος, η αναγνώριση της αναγκαιότητας της δικαστικής παρέμβασης συνιστά το αμέσως επόμενο απαραίτητο βήμα προς την επανατακτικότητα και την επαναφορά της πλήρους κανονιστικής ισχύος του.

Ως προς τα κοινωνικά δικαιώματα ειδικότερα, των οποίων η αντοχή δοκιμάστηκε στον μέγιστο βαθμό από την οικονομική κρίση, πρόκειται ως γνωστόν για δικαιώματα με εύπλαστο, ευμετάβλητο, ελαστικό και διαρκώς αναδιαπραγματεύσιμο, οικονομικά αποτιμητέο περιεχόμενο. Προκειμένου συνεπώς να διαφυλαχθεί η προστασία τους σε συνθήκες κρίσης και κατ' επέκταση η ανθεκτικότητα του Συντάγματος, επιβάλλεται η (μη μηχανιστική) μεταφορά στο πεδίο αυτό της αρχής της αναλογικότητας και η αξιοποίησή της ως μεθόδου στάθμισης αντιθέτων συμφερόντων. Με αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται η δημιουργική διάσταση της αρχής ως τεχνικής διαμόρφωσης του ίδιου του περιεχομένου των (σελ. 270 επ.).

Κατά τον ίδιο τρόπο, τόσο η αντιτρομοκρατική νομοθεσία που προέκυψε ως αποτέλεσμα της κρίσης ασφάλειας το 2001 όσο και τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας δοκίμασαν την ανθεκτικότητα του Συντάγματος στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων. Ειδικά η πανδημία υπήρξε αναμφίβολα η μεγαλύτερη δοκιμασία για την ισορροπία μεταξύ ασφάλειας και ελευθερίας από την 11^η Σεπτεμβρίου. Έκφραση και η ίδια της κοινωνίας της διακινδύνευσης έθεσε με εξίσου επιτακτικούς όρους το ζήτημα της μετάβασης από το κράτος δικαίου στο κράτος πρόληψης.

III. Η ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ (;) ΤΟΥ ΑΙΤΗΜΑΤΟΣ ΓΙΑ ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Η μεγαλύτερη συμβολή του βιβλίου των Κοντιάδη-Φωτιάδου στον συνταγματικό διάλογο είναι αναμφίβολα η εισαγωγή και εμβάθυνση της έννοιας της ανθεκτικότητας του Συντάγματος και η ανάδειξη του τρόπου που αυτή συνδέεται με τη συνταγματική αλλαγή, ιδίως κάτω από συνθήκες οικονομικής κρίσης. Η έννοια της ανθεκτικότητας πρέπει να ιδωθεί υπό το φως της παραδοσιακής αντίληψης περί κανονιστικότητας του Συντάγματος, καθώς επιδιώκει να αναμετρηθεί με αυτήν και επιπλέον να την υπερβεί. Αξίζει επομένως να καταγραφούν ορισμένες σκέψεις πάνω στην προτεινόμενη θεωρία της ανθεκτικότητας, οι οποίες στοχεύουν όχι μόνο να αναδείξουν την πολύτιμη συμβολή της στην κατανόηση της λειτουργίας ενός σύγχρονου Συντάγματος, αλλά και να διαφωτίσουν ορισμένες «σκοτεινές» πτυχές της.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, είναι εμφανές ότι η έννοια της ανθεκτικότητας κατορθώνει να περιγράψει με ακρίβεια και να καταστήσει διαφανή τον τρόπο με τον οποίο ένα Σύνταγμα λειτουργεί κάτω από απρόβλεπτες συνθήκες, οι οποίες όμως δεν ταυτίζονται με την κλασική περίπτωση του «εξωτερικού κινδύνου». Η ανάλυση των συγγραφέων για τη νομολογία της οικονομικής κρίσης δείχνει ξεκάθαρα ότι η αντίληψη περί ελαστικού/ανθεκτικού Συντάγματος δεν είναι ασύμβατη με τη συνταγματική κουλτούρα των Ελλήνων δικαστών. Το ίδιο εξάλλου μπορεί να ειπωθεί και ως προς την αντιμετώπιση της πανδημίας, όπου έγιναν δεκτοί ιδιαίτερα έντονοι περιορισμών θεμελιωδών δικαιωμάτων παροδικά, μέχρις ότου η «υγειονομική κατάσταση έκτακτης ανάγκης» παρέλθει.

Προκύπτει συνεπώς ότι το Σύνταγμα δεν είναι ένα στατικό κείμενο το οποίο εφαρμόζεται άτεγκτα, ανεπιφύλακτα και *in vacuum*, αλλά ένα σύνολο κανόνων που αλληλεπιδρά με τις εξωτερικές πιέσεις προσπαθώντας ωστόσο πάντα να τις αντιμετωπίσει, έστω και εκ των υστέρων. Η έννοια της ανθεκτικότητας προσφέρεται ως ένα δυναμικό εργαλείο που επιτρέπει μια ειλικρινή και απομυθοποιημένη προσέγγιση της λειτουργίας του Συντάγματος, η οποία προσεγγίζει κατά τα φαινόμενα σε μεγάλο βαθμό εκείνη των δικαστών. Και αυτό είναι οπωσδήποτε ένα μεγάλο πλεονέκτημα της εν λόγω θεωρίας, ότι δηλαδή δεν αντιμετωπίζει «αφ' υψηλού» το συνταγματικό φαινόμενο, αλλά εμβαθύνει στη συνταγματική πράξη, όπως αυτή διαμορφώνεται από τα δρώντα υποκείμενα του δικαίου.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η θεωρία της ανθεκτικότητας προβάλλει ως πρό(σ)κληση στον δικαστή και στον (συνταγματικό) νομοθέτη να αντιμετωπίζουν το Σύνταγμα ως ένα σύνολο διατάξεων που μπορεί και πρέπει να προσαρμόζεται σε συνθήκες πίεσης. Υπό αυτή την έννοια, η ανθεκτικότητα του Συντάγματος παραπέμπει στις έννοιες της προσαρμοστικότητας (*adaptability*), της ευλυγισίας (*flexibility*) και του εύπλαστου χαρακτήρα του περιεχομένου του (*malleability*). Υπάρχει όμως μια βασική διαφορά σε σχέση με τις προαναφερθείσες έννοιες, καθώς η θεωρία της ανθεκτικότητας μέσω της επίκλησης της επανατακτικότητας (*bouncing back*) διατηρεί μια αμφίσημη στάση έναντι της μεταβολής του Συντάγματος λόγω εξωτερικών πιέσεων.

Συγκεκριμένα, η μεταβολή, ειδικά εάν συνίσταται σε τυπική αναθεώρηση ή και ακόμα νομολογική μεταστροφή ή νομοθετική παρέμβαση, δεν είναι (πάντα) παροδικού χαρακτήρα. Για να επανέλθουμε στην οικονομική κρίση –ή ακόμα και στην κρίση ασφάλειας–, τούτη έχει επιφέρει αλλαγές σε πολλά πεδία που διεκδικούν μονιμότητα και έχουν διαμορφώσει αναντίρρητα μια νέα κανονικότητα. Γιατί λοιπόν ένας εξωτερικός παράγοντας πίεσης να μην λογιστεί ως ευκαιρία μεταβολής του Συντάγματος, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει επαναφορά στην πρότερη κατάσταση, ή εξίσου ως αφορμή με την οποία πραγματοποιείται μια αποφασιστική αναδιάταξη του συνταγματικού πλαισίου και ριζική ανανομηματοδότηση μιας σειράς διατάξεών του;

Προς επίρρωση των παραπάνω, εφόσον το ζητούμενο είναι σύμφωνα με τους συγγραφείς η ανάταξη του Συντάγματος, δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι η θεωρία της ανθεκτικότητας είναι απολύτως συμβατή με μια δυναμική προσέγγιση του φαινομένου της συνταγματικής αλλαγής. Με άλλα λόγια, αυτό που οι συγγραφείς χαρακτηρίζουν ως ανθεκτικότητα θα μπορούσε από μια άλλη οπτική γωνία να χαρακτηριστεί ως μια «τιθασειμένη» ή μετριοπαθής εκδοχή του αιτήματος προσαρμογής του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες εξελίξεις και του παρεπόμενου αιτήματος δυναμικής ερμηνείας του είτε από τον νομοθέτη είτε από τον δικαστή. Χωρίς να αμφισβητείται η ορθότητα αυτού του αιτήματος, πολλές φορές η πραγματικότητα αποδεικνύεται πιο ισχυρή από τη δεδομένη κατανόηση του Συντάγματος με αποτέλεσμα το κανονιστικό του περιεχόμενο να πρέπει να «επανεφευρεθεί». Από μία άλλη πλευρά βέβαια, αυτό είναι και το μεγάλο προτέρημα της θεωρίας της ανθεκτικότητας, το οποίο ενδεχομένως εξηγεί και την περιγραφική της επιτυχία, η οποία συνοψίσθηκε παραπάνω: ότι δηλαδή παρουσιάζεται ως μια ελκυστική παραλλαγή της θεωρίας της προσαρμογής, η οποία δίνει έμφαση στη μη αλλοίωση του Συντάγματος σε πείσμα των διαρκών μεταβολών και των συνεχών κανονιστικών υποχωρήσεων-ανακάμψεών του.

Υπό αυτό το πρίσμα, είναι δυνατόν η χρήση της έννοιας της ανθεκτικότητας να συμβάλλει, σε ορισμένες περιστάσεις αν και όχι πάντα, στη συσκότιση της μεταμόρφωσης του Συντάγματος προτάσσοντας μία –κατά πολύ– επίπλαστη συνέχεια στην ερμηνεία και εφαρμογή του. Το ιστορικό παράδειγμα της συνταγματικής «επανάστασης» του New Deal στην Αμερική και η συζήτηση σχετικά με το αν το, ανθεκτικό κατά τα άλλα, Σύνταγμα του 1787, παρέμεινε αναλλοίωτο μετά τις μεγάλες νομολογιακές μεταστροφές του Ανωτάτου Δικαστηρίου ή στη θέση του δημιουργήθηκε ένα νέο, διαφορετικό, όπως υποστηρίζει μεταξύ άλλων ο Bruce Ackerman, είναι ενδεικτική των παραπάνω σκέψεων. Υπάρχει βέβαια μια κοινή συνισταμένη μεταξύ ανθεκτικότητας και προσαρμογής: το αξίωμα της λειτουργικότητας του Συντάγματος. Εντούτοις, δεν είναι σίγουρο κατά πόσο ένα ανά πάσα στιγμή λειτουργικό Σύνταγμα παραμένει το ίδιο Σύνταγμα με αυτό που υπήρχε πριν.

Μέσα στο ίδιο πλαίσιο, η θεωρία της ανθεκτικότητας, στον βαθμό που αποδέχεται μια πιθανή παροδική συρρίκνωση της προστασίας δικαιωμάτων, θα μπορούσε –με επιδερμικό ωστόσο τρόπο– να γίνει αντικείμενο κριτικής ως νομιμοποιητική μιας αντίληψης περί μειωμένης κανονιστικότητας του Συντάγματος. Ειδικότερα, φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με την κρατούσα αντίληψη, σύμφωνα με την οποία το Σύνταγμα περιλαμβάνει συγκεκριμένους κανόνες, οι οποίοι πρέπει να εφαρμόζονται υπό οιαδήποτε συνθήκη και με κάθε κόστος.

Σε έναν δεύτερο χρόνο όμως, θα ήταν δυνατόν να αντιστραφούν οι όροι της ασκούμενης κριτικής. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι απεναντίας η προσέγγιση των συγγραφέων παραμένει πιστή στην κλασική αντίληψη περί κανονιστικότητας, εισάγοντας απλά μια πιο «ρεαλιστική» εκδοχή της, αρνούμενη στην ουσία να θεωρήσει το συνταγματικό κείμενο ως ένα ευρύ πλαίσιο ελαστικό, ευέλικτο και ευπροσάρμοστο στις κοινωνικές, οικονομικές, τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις. Αντιμετωπίζει το Σύνταγμα ως σύνολο κανόνων με εξαρχής προσδιορισμένο περιεχόμενο σε περιόδους κανονικότητας, προσθέτοντας ωστόσο μια «φάση παροδικής ύπνωσης» (*hibernate mode*), στην οποία μπορεί να περιέλθει η εφαρμογή τους, όταν οι συνθήκες το απαιτούν. Στηρίζεται επομένως αναπόφευκτα στην ίδια λογική της «παραβίασης» του Συντάγματος, αλλά φαίνεται να την «υπομένει» προσωρινά, υπό την προϋπόθεση της μελλοντικής ανάταξης.

Συμπερασματικά, είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι το βιβλίο ανακινεί αυτά τα θεμελιώδη ερωτήματα για το συνταγματικό δίκαιο αναγκάζοντάς μας να αναλογιστούμε ποια είναι η φύση του θεμελιώδους Νόμου, πώς πρέπει να γίνεται αντιληπτή η κανονιστικότητα του συνταγματι-

κού κειμένου και πώς το Σύνταγμα λειτουργεί και μεταβάλλεται κάτω από έκτακτες συνθήκες. Το γεγονός ότι αυτά τα ερωτήματα τίθενται με ιδιαίτερα εύστοχο τρόπο και απαντώνται ελκυστικά και πειστικά είναι πολύ σημαντικό. Για όλους τους παραπάνω λόγους, αλλά και χάρη στην επιστημονική ευρύτητα, ακρίβεια, βάθος και την απλότητα του λόγου με τις οποίες διατυπώνονται οι ιδέες και αναλύσεις των συγγραφέων, πρόκειται για ένα έργο που αξίζει οπωσδήποτε –αν όχι επιβάλλεται– να διαβαστεί. □